

Tussen utopie en mythe: de sociale theorieën van Georges Sorel*

Evert Smit**

Summary

Between utopia and myth: the social theories of Georges Sorel

The French social theorist and essayist Georges Sorel (1847-1922) was highly critical of utopian models of society, which derived according to Sorel from scientism. The strong moral impetus of Sorel's work led him to develop alternative conceptions of future societal constellations. Starting from a constructivist theory of knowledge the initial approach was syndicalist and reformist. Subsequently, Sorel shifted towards the concept of the revolutionary 'social myth'. In this article it is argued that, although Sorel's concept of myth includes the danger of populism, the social theories of Sorel contain valuable elements (a.o. constructivist theory of knowledge, pluralist conception of society, critique of interventionist state) which are neglected so far by academic sociology. Abandoning the biased treatment of Sorel's work will give it the place it deserves: an original counterpoint in the early phase of the development of sociology.

'Het is de kracht van de christelijke schrijver zonder geloof dat hij niet voorspelt, dat hij de toekomst open kan laten; daarom hebben zijn boeken steeds een open einde.' (Menno ter Braak, *Van oude en nieuwe christenen*, Amsterdam, 1961.)

* Dit artikel is een bewerking van een gedeelte van mijn doctoraalscriptie *Konstruktivisme en populisme in de sociale theorieën van Georges Sorel* (Alblasserdam, 1986). Ik ben Piet Nijhoff veel dank verschuldigd voor zijn inspirerende colleges en zijn stimulerende 'coaching' bij mijn onderzoek naar het werk van Sorel.

** Verbonden aan de vakgroep Economische Sociologie en Psychologie, Economische Faculteit, Erasmus Universiteit Rotterdam.

De bijna in vergetelheid geraakte Franse socioloog, filosoof en essayist Georges Sorel (1847-1922) was een scherp criticus van utopische maatschappijmodellen en ontwerper van het begrip mythe, dat hij omschreef als een non-rationeel beeld van het imaginaire doel van een sociale beweging.

Wie was Sorel? Geboren in Cherbourg (Bretagne), volgde hij een opleiding tot bouwkundig ingenieur aan de École Polytechnique. In die hoedanigheid was hij vanaf 1867 als bouwkundige werkzaam bij het Département de Ponts et Chaussées. Door deze Franse versie van de Rijkswaterstaat werd hij in diverse plaatsen op het platteland gedetacheerd, onder andere op Corsica en in Perpignan. Door een erfenis werd hij in staat gesteld in 1892 te gaan rentenieren en zijn verdere leven te wijden aan studie en publikaties op het gebied van de moraal, de sociale filosofie, de politieke actualiteit etcetera. Als bouwkundig ingenieur had Sorel een groot vertrouwen in een rationele wetenschap en in de zegeningen van de industriële technologie. Als essayist in een typisch Franse moraal-filosofische traditie was hij ernstig verontrust over het verval van de samenleving in zijn tijd, hetgeen Sorel vooral toeschreef aan de utopische experimenten van de Verlichting en de Franse revolutie. Deze ambiguïteit komt tot uitdrukking in zijn bewondering voor de beroemde 17e eeuwse wiskundige en religieus denker Pascal. Diens dichotomie van 'raison' en 'coeur' bevat de twee polen waartussen het werk van Sorel zich beweegt.

Sorel geniet binnen de sociale wetenschappen in het algemeen weinig bekendheid en staat te boek als een enigszins obscuur pamflettist. De geringe bekendheid die hij geniet, is beperkt tot zijn in 1908 verschenen *Réflexions sur la violence*, waarin hij het opneemt voor de syndicalistische stroming in de arbeidersbeweging, die aan het begin van de eeuw vooral in Frankrijk bijzonder invloedrijk was en waaraan hij de aanduiding 'theoreticus van het syndicalisme' dankt. In de 'syndicats' meende Sorel de bron voor de morele vernieuwing van Frankrijk te herkennen. De periode dat Sorel en het revolutionair syndicalisme samen opmarcheerden, bleef echter beperkt tot enkele jaren.

In het stereotype beeld dat van Sorel bestaat, figureert hij als een voorloper van het fascisme, met name omdat Mussolini zich op zijn theorieën beriep. Afgezien van het feit dat er bij een dergelijke redenering sprake is van besmetting achteraf door 'wisdom of hindsight', is dit een veel te simpele voorstelling van zaken.¹ Deze wordt gevoed door een eenzijdige en selectieve materiaalkeuze bij de behandeling van het werk van Sorel. Een aantal potentieel zeer interessante bijdragen aan de sociale theorie blijft zodoende aan het zicht onttrokken.

Sorels methodologische kritiek op het orthodox marxisme blijkt sterk verwant aan die van Popper en maakte hem tot 'een van de meest subtiële vernieu-

wers van het marxisme'.² Door zijn invloed op Gramsci zijn sporen hiervan aan te treffen in het latere 'euro-communisme'. Vanwege zijn anti-dogmatische opstelling tegenover Kautski en zijn excommunicatie uit de marxistische beweging door Lenins dictum dat Sorel een 'warhoofd' zou zijn is Sorel door de marxistische theoretici op zijn best als marginaal curiosum behandeld.

Een tweede terrein waar Sorel tegentonen speelde, was die van de vestiging van de sociologie als academische wetenschap. Zijn kritiek op de statische en unitaire sociale theorie van Durkheim en zijn verzet tegen de samensmelting van moraal en wetenschap in de nieuwe discipline deed hem ook hier in een positie als 'outsider' belanden.³

Tenslotte moet Sorels verzet tegen schoolvorming en doctrineproductie genoemd worden om zijn onbekendheid (en onbemindheid) te verklaren. Het ontbreekt in zijn veelzijdige en complexe werk aan systematiek, bovendien heeft zijn denken in de loop der tijd nogal wat verschuivingen ondergaan. Wie behoefte heeft aan heldere schema's en elegante, systematische ontwerpen van ideale maatschappijen is bij Sorel aan het verkeerde adres; hij had een 'malin plaisir à déconcerter'.⁴

In dit essay zal de aandacht gericht worden op het werk dat Sorel als sociaal-theoreticus heeft verricht. Zoals gezegd was de drijfveer van zijn werk in sterke mate moreel van aard. De ontwikkeling van zijn sociale denken werd geleid door zijn bezorgdheid over het uiteenvallen van de Franse samenleving in zijn tijd. De behandeling van het werk van Sorel zal daarom worden toegespitst op de kritiek op het utopisme en de alternatieve sociale constellaties en toekomstbeelden die hij er tegenover stelde. De bij Sorel nauw verweven methodologische, sociologische en ethisch-politieke aspecten hiervan zullen achtereenvolgens aan de orde komen. De bedoeling is om op deze wijze het eenzijdige beeld van het oeuvre van Sorel, dat vooral wordt opgehangen aan zijn *Réflexions*, te corrigeren en een aantal bouwstenen van zijn sociale theorie voor het voetlicht te brengen, waaruit blijkt dat die ten onrechte verontachtzaamd wordt.

Tegen de hoogmoed van de Verlichtingsfilosofen

De utopie als ideaal maatschappijmodel van de toekomst berust volgens Sorel op de hoogmoed van de Verlichtingsfilosofen dat het wetmatig verloop van de wereldgeschiedenis gekend kan worden. Zo meende Laplace, mathematicus en astronoom (1749-1827) dat de geschiedenis zich voltrekt volgens een astronomisch model, hetgeen de volledige beheersbaarheid en planbaarheid van de maatschappij mogelijk zou maken. Een dergelijk scientisme vinden we bij Au-

guste Comte, die op basis van zijn stelling 'savoir pour prévoir et prévoir pour pouvoir' blauwdrukken voor een positieve maatschappij ontwierp. Het gevolg van een dergelijk abstract rationalisme is, zo stelt Sorel, dat de realiteit wordt losgelaten. De utopie schetst een fictieve situatie, die geen enkel raakvlak heeft met de reële stand van zaken. Met wetenschap heeft dit dan ook niets meer van doen, aldus Sorel.

Geïnspireerd door de revolutionaire ontwikkelingen in de experimentele fysica rond de eeuwwisseling komt Sorel tot de conclusie dat er niet gesproken kan worden over 'uiteindelijke materie'. Sorel was vooral gecharmeerd van de veldvergelijkingen die Maxwell als alternatief tegenover het causaal en universeel determinisme van Newton plaatste. Dit zijn modellen die uitspraken mogelijk maken over elektriciteit, zonder iets over de essentie ervan te verklaren. Dit sluit aan op Sorels visie dat de natuurlijke orde een onkenbare non-orde is. Om zich een weg te banen in de chaotische werkelijkheid creëert de mens een kunstmatige wereld. In het kennisverwervingsproces bedient deze zich van modellen of constructies, die Sorel omschrijft als 'supports expressifs'. Het probleem van utopieën is dat ze claimen de natuur of de geschiedenis in *essentie* te doorgronden. Het model gaat een eigen leven leiden en verwordt daarmee tot een scientistische illusie.

'Dans les sciences sociales, la confusion, que je combats ici, a donné lieu à autant d'insanités qu'en physique, et ce n'est pas peu dire. Les utopies se constituent de la même manière que les explications de la matière; on construit quelque chose de logique et d'assez satisfaisant, en apparence; (. . .); on donne le support comme le fond de la réalité et on considère les relations comme des conséquences de cette réalité hypothétique.' (l'Ancienne et la nouvelle métaphysique: 149)

Voor Sorel is dit een belangrijk kennistheoretisch probleem waarmee hij zich in zijn gehele oeuvre bezig heeft gehouden: hoe kunnen we voorkomen dat de in de wetenschap onontbeerlijke modelmatige constructies, symbolen of 'réprésentations' reïficieren. Hoe kunnen wij ons vrijwaren van de dwang die uitgaat van arbitrair tot universele Waarheid verheven schema's?⁵

Nauw verbonden met de aanval op het scientisme is Sorels kritiek op het 19e eeuwse vooroordeel van de eenheid van de natuurkrachten, dat onder meer in het harmonieuze karakter van de utopieën tot uitdrukking kwam. Volgens Sorel is er een veelvoud aan mogelijkheden om naar de wereld te kijken en de sociale werkelijkheid te modelleren. Dit methodologisch pluralisme heeft bij Sorel ook een sociologische uitwerking. In zijn kritiek op het systeemdenken van Durkheim ontwikkelt hij een pluriform model van de sociale werkelijk-

heid, waarbij hij met name van het marxistische concept van de klassenstrijd gebruik maakt.

Sorel verwoordt zijn constructivisme het duidelijkst in zijn 'doctrine sur l'inconnu'. Geïnspireerd door Vico's uitspraak 'certum ipsum factum' maakt hij een onderscheid tussen 'nature artificielle' en 'nature naturelle'. Slechts de kunstmatige natuur, datgene dat door mensenhand gemaakt is, is wetenschappelijk kenbaar. Dit impliceert tevens een historische methode in de wetenschap. Immers, alleen hetgeen 'af' is, kan gekend worden. Slechts de retrospectie kan wetenschappelijke zekerheden opleveren.

In de natuurlijke natuur heerst een regime van het toeval en het mysterie. Het is het duistere deel van het leven dat niet in taal is uit te drukken. Alles wat men méér denkt te doorgronden dan hetgeen door de mens gemaakt is, zoals de wetmatigheden in de loop der geschiedenis of de menselijke natuur, is in de ogen van Sorel subjectief en arbitrair.

Machinisme

Het kunstmatige milieu is uitdrukking van de op de natuur veroverde civilisatie; hierin bevindt zich de vrijheid van de mens. Lezing van Marx' 'Kapital' bracht Sorel tot de opvatting dat de maatschappij als door mensen geconstrueerde entiteit naar zijn meest praktische component, de produktiekrachten begrepen moet worden.

'Etendez donc l'activité de l'homme; inventez de nouvelles machines et vous gangerez quelque chose sur le domaine de l'inconnu.' (l'Ancienne et la nouvelle métaphysique: 267)

Sorel is er in deze periode van overtuigd dat er zich rond de machine zowel een concrete fundering van de wetenschap als een ethisch reveil kon afspelen. Door het 'machinisme' centraal te stellen en de wetenschap te baseren op de moderne industrie zou men de filosofie weer met beide benen op de grond kunnen zetten. De specifieke termen van de constructeur zouden de abstracte formules en natuurwetten vervangen. Het vakmanschap, 'art', als kunst en kunde functioneert in Sorels machinisme als wapen tegen reïficatie. De wetenschap moet dan ook midden in de dynamiek van de industriële praktijk staan:

'(. . .) il faut que nous participions à la vie de l'usine dans toute sa réalité, de pouvoir acquérir des manières de penser en opposition avec la confiance aveugle dans les hypothèses. (. . .) Une éducation scientifique vraiment com-

plète ne peut être donnée que dans l'atelier, ou se fait un travail réel dans les rapports de la production réelle.' (La science dans l'éducation: 365)

Sorels alternatief voor het abstract rationalisme is een Popperiaans aandoend concreet rationalisme, dat werkt met voorlopige hypothesen die voortdurend getoetst en bijgesteld worden.

'On doit procéder par tâtonnements, essayer des hypothèses vraisemblables et partielles se contenter d'approximations provisoires, de manière à laisser toujours de la porte ouverte à des corrections progressives.' (Avenir socialiste des syndicats: 58)

De wetenschap moet er niet naar streven algemene wetmatigheden op te sporen, maar dient zich te beperken tot praktische vuistregels.

'Il ne faut pas espérer trouver jamais dans une philosophie de l'histoire des lois analogues aux lois de monde physique; mais il serait déjà bien beau de découvrir des règles de prudence; (. . .) l'essentiel est qu'elles soient utiles pour le temps présent.' (Préface Pelloutier: 3)

Het toekomstbeeld dat hiermee verbonden is, is volstrekt onbepaald. Het valt buiten het terrein van de rede en van de wetenschap.

'Il est impossible de fixer d'une manière tant soit peu exacte les transformations futures; nous avons des vues très larges sur l'avenir, mais nous ne savons raisonner, pratiquement, que du présent ou de ce qui va venir immédiatement.' (La Science dans l'éducation: 344)

'(. . .) nous ne pouvons avoir sur l'avenir que des vues indéterminées, exprimables seulement dans la langue de l'imagination artistique.' (Les théories de M. Durkheim: 163)

Het beeld van de tweedeling tussen natuurlijke en kunstmatige natuur met als snijpunt de constructie, wordt aangevuld met een dichotomie tussen poëtische projectie in de toekomst en wetenschappelijke studie van het historische. De bemiddelaar is hier de dagelijkse praktijk waar gezond verstand en pragmatisme regeren. In het middelpunt staat de dynamiek van het productieproces en 'la machine; plus sociale que le langage lui-même' (l'Ancienne et la nouvelle métaphysique: 201).

Van utopie naar surveillance

De kennistheoretische kritiek op de utopie heeft voor Sorel ook consequenties voor het sociale. De blauwdruk van een ideale maatschappij accepteert geen wanorde of toeval, en leidt tot totalitaire dwang en het streven naar 'la purgation complète des systèmes sociaux, l'élimination de tout ce qui est obscur, imparfait, inintelligible'.

De utopie is gebaseerd op de idee van de onbeperkte maakbaarheid van de maatschappij. De abstracte rationalisten zien in de staat de belichaming van de ratio, als een centrale kracht in een Newtoniaans systeem.

'... que l'État est le résumé d'intelligence et de la puissance générales (...), la providence visible de la société.' '(...) souveraine directrice du monde.'
(Préface Pelloutier: 26, 10)

De sociale hervormers, 'les pharmaciens du quèstion sociale' dromen van de maatschappij als een ordelijke, harmonieuze en goed geoliede machine waarin alle burgers zich volgens de voorgeschreven norm gedragen. De doorvoering van dergelijke hervormingen leidt tot een proces dat later door Foucault disciplineren is genoemd.⁶

'Ce'est sur ce modèle que les utopistes contemporains imaginent les réformes sociales inspirées par la science abstraite. Tous leurs projets se traduisent par un extraordinaire développement de la police.' (La science dans l'éducation: 237-238)

Sorel meent dat de 'utopies policières' nauw verknoopt zijn met de positie en de belangen van de 'Intelligenz'. Dergelijke perfecte systemen kunnen slechts opgesteld worden door mensen die veraf van de praktijk staan. Bovendien is Sorel van opvatting dat de intellectualistische arrogantie leidt tot een 'hiérarchie de capacités'.

'On peut dire que l'intelligenz arrive à se considérer comme une caste sacerdotale, appelée, par sa culture supérieure à imposer un ordre nouveau au monde ...' (idem: 121)

Geïnspireerd door het onderscheid tussen 'Herrenmoral' en 'Sklavenmoral' van Nietzsche besluit Sorel dat deze kaste van intellectuelen bezit had genomen van de staat en een ideologie van bevoogding en inmenging ontwikkelde, waaronder hij ook de sociologische utopieën rekende.

‘Une *classe de commis* ne peut construire son idéologie sur le même type que celui qu’adopterait une *classe de maîtres* car elle ne raisonne point tant sur ses propres affaires que sur celles de autres.’ (Les illusions du progrès: 80-81)

Sorel laat in *Les illusions du progrès* (1908) zien dat de vooruitgangsidee consoneert met de burgerlijke instituties die de maatschappelijke fragmentatie in een keurslijf persen. De democratie vat Sorel vooral op als gelijksoortigheid in plaats van gelijkwaardigheid. Deze gelijkschakeling wordt afgedwongen ten koste van de traditionele, door mensenhand opgebouwde instituties. Het volk valt uiteen in een ongestructureerde massa waarin de intellectuelen als politieke demagogen vrij spel hebben. Sorel stelde zijn hoop voor de toekomst van Frankrijk op de syndicalistische arbeidersbeweging, als uitdrukking van historisch ontwikkelde praktijken en tradities, als een ‘onderworpen weten’.⁷ Eerst moest hij nog afrekenen met de marxistische utopie.

Denaturalisering van het marxisme

Voor Marx, die hij ook wel aanduidde als ‘notre maître’ had Sorel grote bewondering, met name voor diens concrete analyse van het productieproces. De grote pretenties, die de orthodoxe marxisten zich aanmatigden, brachten Sorel ertoe om het marxisme te ‘denaturaliseren’ van zijn 19e eeuwse metafysische vooronderstellingen. De belangrijkste kritiek is te vinden in de *Saggi di critica del marxismo* (1903), een bundel oorspronkelijk in de jaren 1899 en 1900 in diverse Franse en Italiaanse tijdschriften verschenen artikelen.

Sorel neemt de concreet-rationalistische methode van Marx in bescherming tegen de orthodoxe marxisten die de leerstellingen van de oude meester als een omvattende theorie van de geschiedenis beschouwen, van een zelfde kaliber als Newtons wet van de zwaartekracht. Vooral Engels en Lafargue maken het in de ogen van Sorel nogal bont door Marx tot een soort souverain scheidsrechter op het gebied van de filosofie te maken en een pontificaal gezag te installeren.

Sorel waarschuwt tegen historici of sociologen die menen ‘met de ogen van een arend’ de geschiedenis te kunnen overzien en verwerpt met andere woorden het marxistisch ‘totaliteitsprincipe’.

‘Quite often Marx’ language lacks precision, for he does his utmost to embrace the totality of the historical movement all at once, and *to consider it in all its complexity*. The intellect does not have the means to express such a synthesis.’ (Necessity and fatalism in marxism: 112)

In het artikel 'La necessità et il fatalismo nel marxismo' (1898) behandelt Sorel het begrip 'onvermijdelijkheid' bij Marx. Sorel verwijt de marxisten een deterministische geschiedopvatting die afkomstig is van Hegels 'Weltgeist'. De opvatting dat er een 'wet' zou zijn, waardoor de loop van de geschiedenis zich onafhankelijk van het menselijk handelen zou voltrekken, leidt tot de gevaarlijke 'dialectische illusie' dat de toekomst door extrapolatie uit het verleden zou kunnen worden afgeleid.

Sorel stelt dat Marx met de 'noodzakelijkheid' van een ontwikkeling niet op onontkoombaarheid doelde. Hij wilde hiermee niet méér uitdrukken dan dat de loop van de geschiedenis de onbedoelde resultante is van een veelheid van tegengesteld werkende krachten en dagelijkse acties.

'We can say that the outcome is "necessary", because it does not reveal the free reaching out to an end chosen by the will for reasons consistent with the result'. (Necessity: 123)

Deze opvatting van het 'uitwerken' van sociale gebeurtenissen in historische tendenties zou Sorel later aanduiden als een 'loi historique locale'.⁸ Dat dit geen curieuze Marx-interpretatie is, moge blijken uit de opvatting van Popper dat Marx als een van de eersten heeft gewezen op het belang van het opsporen van onbedoelde gevolgen van menselijk handelen.⁹

Sorel voegt er aan toe dat de door Marx in het 'Communistisch Manifest' gedane uitspraken over de 'onvermijdelijkheid' van de revolutie niet letterlijk moeten worden genomen. Ze kunnen wel worden opgevat als 'sociale poëzie' of als 'symbolen van opvoedende aard'.

Sorels kritiek op de dialectiek betreft ook de daaraan inherente utopische opvatting dat er in de geschiedenis sprake is van permanente vooruitgang, die uitmondt in een (communistische) synthese.¹⁰ Zo vermeldt Sorel dat Marx hoopte dat zijn concept 'klassenstrijd' op een dag zonder object zou zijn; dat Engels de socialistische revolutie prees als een 'oplossing van antagonisme'; dat Lafargues ideaal van een vredige heilstaat het stereotype beeld uit de Verlichting van de 'nobeles wilde' ('sauvagisme supérieure') nieuw leven inblies.

'When we think like Engels and Lafargue, we admit that history is carried out in order to satisfy the exigencies of our logic; we are idealist, in the Hegelian sense.' (Is there an utopia in marxism: 141).¹¹

In Sorels werk is een impliciete notie van permanente strijd. Het gaat hierbij niet om 'strijd' in de marxistische of dialectische zin, maar om een 'oorlog van allen tegen allen'; de wereld als een vat van niet op elkaar herleidbare brokstuk-

ken. Sorel keert zich dan ook, op dezelfde wijze als Nietzsche dat deed, tegen de 'nivelleerders' die het lijden 'af willen schaffen'.

Ook een individuele synthese in de vorm van 'opheffing van vervreemding' is in Sorels wereldbeeld onmogelijk. Zijn producentenmoraal doet in dit opzicht sterk denken aan de 'protestantse ethiek' van Max Weber. Arbeid is strijd en wel op twee fronten. In de eerste plaats vloeit het voort uit de noodzaak om de beschaving in stand te houden, om de (externe) natuurlijke natuur te beheersen. De tweede strijdlinie is het verzet tegen de (interne) natuurlijke neiging van de mens tot passiviteit. In tegenstelling tot Marx, die streefde naar de emancipatie van de arbeid, meent Sorel dat verval slechts kan worden tegengegaan *door* hard werken.¹²

Sorel wijst erop dat de communistische utopieën niet alleen stoelen op een naïef geloof, maar ook zeer gevaarlijk kunnen zijn. Door de steriele schematiek die eigen is aan het dialectisch denken vindt geen concrete maatschappelijke analyse plaats. Sociale verandering wordt op een 'magisch' en 'gewelddadig' vlak gebracht.

In het in de *Saggi* opgenomen artikel *Les polémiques pour l'interprétation du marxisme: Bernstein et Kautsky* (dat oorspronkelijk in 1900 verscheen) kiest Sorel ondubbelzinnig partij voor het reformisme van Bernstein. Het is met name diens verdienste, zo stelt Sorel, dat is aangetoond dat de geschriften van Marx en Engels zijn doortrokken van een Blanquistische geur. Het is de kwade reuk van de 'culte magique de la force' die verbonden is met de utopische revolutie-idee waarin de 'horizontale' marxisten in de tijd van Sorel heilig geloven. Deze bouwt voort op de Jacobijnse traditie waarbij met een conspiratoire partij de staatsmacht gegrepen wordt uit naam van het volk. Sorel spitst deze kritiek toe op het begrip 'dictatuur van het proletariaat'. Deze zogenaamde 'overgangsfase' die bij het realiseren van het communistische stadium zou worden afgeschaft beschouwt Sorel als een staaltje intellectualistisch denken bij uitstek.

'The greatest miracle that could ever be recorded in history would be the voluntary abdication of dictatorial powers. Such a phenomenon cannot be understood without the intellectualist hypothesis. This dictatorship ceases when it is no longer necessary for the happiness of men!' (Is there a utopia in marxism: 145)

Veel waarschijnlijker vindt Sorel het dat deze 'dictatuur van de arbeidersklasse' zal leiden tot een nieuwe Terreur die de mensheid het 'geluk' door de strot wil dwingen. Zinloze experimenten en onredelijk geweld zullen het gevolg zijn.

Tegenover het Blanquistische credo 'het doel heiligt de middelen', dat hij aan Kautski toeschrijft, benadrukt Sorel herhaaldelijk dat hij Bernsteins adagium 'de beweging is alles het doel is niets' onderschrijft. Tegenover de staatsgreep van de politieke partij plaatst hij het reformisme van de vakorganisaties:

'(...) tout l'avenir du socialisme réside dans le développement autonome des syndicats ouvriers.' (l'Avenir socialiste des syndicats: 133)

Syndicalistisch reformisme: de beweging is alles, het doel is niets

Sorel pleit in de periode tot circa 1904 voor een soort reformistisch syndicalisme waarin de nadruk ligt op de uitbouw van bestaande van de staat onafhankelijke instituties en waarbij hij een beperkte alliantie met het politiek reformisme niet uit de weg gaat. Het streven van de 'syndicats', als verenigingen van producenten, naar geleidelijke hervormingen is te beschouwen als een projectie van het door Sorel verdedigde concreet rationalisme. Het gaat om een concrete strategie, die niet gebaseerd is op een blauwdruk van de ideale maatschappij.

'Les recherches ne portent plus sur ce que la société doit être, mais sur ce que peut le proletariat.' (l'Avenir socialiste des syndicats: 82)

Om zich heen zag Sorel dat de syndicalisten volksuniversiteiten oprichtten, arbeidsbemiddeling organiseerden, ziekenkassen en onderlinge verzekeringen opzetten enzovoort. Hij pleitte ervoor dat de instituties van de arbeidersklasse zich als een staat in een staat verder ontwikkelden door het verwezenlijken van wetgeving en door de verovering van functies en macht op de staat. Voorwaardes was wel dat de bonden autonoom zouden zijn, zowel ten opzichte van de staat, als tegenover de inmenging van de intellectuelen.

'La première règle de sa conduite doit être: rester exclusivement ouvrier, c'est-à-dire exclure les Intellectuels.' (idem: 132)

Sorel beaamt de uitspraak van Durkheim dat de moraal de zwakke kant van het socialisme is. Maar waar Durkheim, als tegengif voor de anomie waarin Frankrijk verkeert, de verticale 'corporations professionnels' voorstelt, ziet Sorel veel meer heil in de (horizontale) vakorganisaties als samenbindende kracht in een uiteenvallende maatschappij. Hij zag ze als een nieuwe 'Gemeinschaft' in een bureaucratisch-kapitalistische 'Gesellschaft'.

In het in 1899 gepubliceerde artikel *l'Éthique du socialisme* wijst Sorel erop

dat de vakbonden bovenal op hun psychologisch-morele inhoud beoordeeld moeten worden. Nijhoff wijst op de ook hier aanwezige parallellie tussen Sorel en Durkheim, als het er om gaat naast een institutioneel ook een ethisch tegengif tegen de morele misère te verschaffen. Durkheims 'réprésentations collectives' en Sorels 'éthique du socialisme', die hij later uit zou werken in de 'mythe', getuigen beide van het gewicht dat de auteurs toekennen aan collectieve sentimenten voor de bevordering van sociale cohesie. Sorels dynamisch pluralisme verdraagt zich echter niet met het formeel-religieuze en statische model van de socioloog.¹³

Met de stelling 'de beweging is alles, het doel is niets' grijpt Sorel ook hier terug naar zijn opvatting dat de toekomst onbepaald is. 'Le fin imaginé' verschaft een collectief beeld van de historische missie van de arbeidersbeweging, maar is vooral werkzaam als morele herbewapening in het hier en nu.

'Il est inutile de discuter longuement sur cet état final; il suffit de nous en représenter seulement l'allure générale pour que nous puissions apprécier l'identité des états psychologiques correspondant à ce régime avec nos états psychologiques actuels.'

'Le régime final imaginé par les socialistes n'est pas susceptible d'être fixée à une date déterminée, par une prévision sociologique; il est dans notre propre coeur. Le socialisme se réalise tous les jours, sous nos yeux (. . .)' (l'Éthique du socialisme: 297-298)

De socialistische partij-intellectuelen streven naar een revolutionaire staatsgreep, waarbij de arbeidsklasse als voetvolk wordt gebruikt. Ze proberen de gehomogeniseerde massa te hypnotiseren met de 'culte magique de la force', speculerend op de haat en de afgunst van de armen tegen de rijken. Een dergelijke revolutie zal leiden tot terreur en bloedvergieten. Sorel wijst in deze reformistische etappe nadrukkelijk een dergelijk catastrofaal-apocalyptisch beeld van de revolutie af. De syndicalistische beweging is een revolte en constructieve organisatie tegelijkertijd; 'les socialistes ne veulent plus se jeter dans l'inconnu' (l'Éthique du socialisme: 288)

De mythe als sprong in het duister

Sorel verdedigde als actief Dreyfusard, samen met onder anderen de socioloog Durkheim en de parlementair socialist Jaurès, de democratie. Als de overwinende Dreyfusards in 1902 in de regering komen en een progressieve interven-

tiestaat lijken te installeren, raakt Sorel verbitterd en wendt hij zich definitief af van de parlementair socialisten en de sociologie.

Sorels ontgoocheling transformeert zijn kritiek op het abstract rationalisme van de intelligentsia tot virulent anti-intellectualisme. Als antwoord concentreert hij zich niet meer op het heldere 'rationalisme concrète' en de stap-voor-stap opbouw van autonome instituties, maar op het voluntarisme van de sociale beweging dat de biologerende ban van de 'nécessité économique' kan doorbreken.

Dit alles komt het sterkst tot uitdrukking in de *Réflexions sur la violence*, in de jaren 1905/1906 als tijdschriftartikelen verschenen en in 1908 in boekvorm gepubliceerd. Centraal in dit werk staat de mythe van de algemene werkstaking.

Met de introductie van het mythe-begrip overwint Sorel het probleem dat een compleet open toekomst geen handelingsperspectieven verschaft.

'Il n'y a aucun procédé pour pouvoir prévoir l'avenir d'une manière scientifique (. . .) Et cependant nous ne saurions agir sans sortir du présent, sans raisonner sur cet avenir qui semble condamné à échapper toujours à notre raison. L'expérience nous prouve que des constructions d'un avenir indéterminée dans les temps peuvent posséder une grande efficacité (. . .)'. (*Réflexions sur la violence*: 176-177; cursivering verwijderd.)

De mythe van de algemene werkstaking verenigt alle heilzame aspecten van het syndicalisme in zich en representeert 'le fin imaginée' van de arbeidersbeweging. Het is geen intellectueel systeemontwerp zoals de utopie, maar is werkzaam als psychologisch richtpunt en ethische standaard van een sociale beweging.

'Les hommes qui participent aux grandes mouvements sociaux se représentent leur action prochaine sous forme d'images de batailles assurant le triomphe de leur cause. Je propose de nommer ces constructions mythes (. . .)'; '(. . .) il s'agit de mythes dans lesquels se trouvent les tendances les plus fortes d'un peuple, d'un parti ou d'une classe (. . .)'; '(. . .) ce ne sont pas des descriptions de choses, mais des expressions de volontés.' (idem: 32, 177, 46)

Elk rationeel-wetenschappelijk element is verdwenen. De mythe beantwoordt aan het vloeiende karakter van de natuurlijke natuur. Sorels 'doctrine sur l'inconnu' vinden we in de *Réflexions* terug in de tweedeling tussen 'une région claire et une région obscure' (*Réflexions sur la violence*: 211). Sorel wil een

stem geven aan het terrein dat zich heeft kunnen onttrekken aan de Verlichting. Met de mythe waagt Sorel nu wél een sprong in het duister. Mythologie is het produkt van volkswijsheid, en uitdrukking van Sorels ideaal van de vóór-Socratische Griekse cultuur met zijn Homerische tragedies, toen er nog geen verschil bestond tussen expliciete taaltekens en de betekende wereld. Bij Nietzsche is de mythologie een wapen tegen de 'Turmbau der Wissenschaft' en de verstening van metaforen; voor Sorel vervult de mythe een zelfde strijdbare rol tegen de utopie.¹⁴

De mythe van de algemene werkstaking symboliseert de aspiraties van de syndicalistische beweging in één omvattend beeld van strijd, en kan slechts intuïtief begrepen worden.

'Il soit facile de se représenter le mouvement prolétarien d'une façon totale, exacte et saisissante, par la grande construction que l'âme prolétarienne a conçue, aux cours des conflits sociaux, et qu'on nomme grève générale.' (idem: 217)

'Le langage ne saurait suffire pour produire de tels résultats d'une manière assurée; il faut faire appel à des ensembles d'images capables d'évoquer en bloc et par la seule intuition, avant tout analyse réfléchie, la masse des sentiments qui correspondent aux diverses manifestations de la guerre engagée par le socialisme contre la société moderne.' (idem: 173 – cursivering verwijderd.)

De mythe is een uitwerking van Sorels 'ethique du socialisme'. De onbaatzuchtige strijd van de syndicalisten is uitdrukking van de 'geheime deugd' die de motor is van de echte vooruitgang in de wereld:

'Cet effort vers le mieux, qui se manifeste, en dépit de l'absence de toute récompense personnelle, immédiate et proportionnelle, constitue la vertu secrète qui assure le progrès continu dans le monde.' (idem: 384)

Terwijl in de pragmatische periode van het concreet rationalisme Sorel de nadruk legde op de creatieve arbeid als basis van de moraal, ziet hij die nu in het Homerisch heldendom, waar niet voor persoonlijke beloningen, maar voor onsterfelijke glorie wordt gestreden. In de wereld van de arbeid meent Sorel dit aan te treffen in het revolterend geweld ('la violence') van het proletariaat, dat hij onderscheid van het repressieve geweld van de staat ('force'). 'Violence' bevordert de klassenscheiding en de autonomie van de arbeidersklasse en versterkt het idee van de eindstrijd.

In plaats van het utopische 'savoir = prévoir' stelt Sorel het voluntaristische

‘vouloir = pouvoir’. De elite der syndicalistische voormannen, de strijders te velde worden de bron van zekerheid omtrent de werkzaamheid van de mythe.

‘Nous avons à interroger les hommes qui prennent une part très active au mouvement réellement révolutionnaire au sein du prolétariat, qui n’aspirent point à monter dans la bourgeoisie et dont l’esprit n’est pas dominé par des préjugés corporatifs. Ces hommes peuvent se tromper sur une infinité de questions de politique, d’économie ou de morale; mais leur témoignage est décisif, souverain et irréformable quand il s’agit de savoir quelles sont les représentations qui agissent sur eux et sur leurs camarades de la manière la plus efficace.’ (idem: 181)

Het onderworpen weten wordt belichaamd door het proletariaat. Zijn opstand is de voorbode van een nieuw tijdperk. Het moet zich in de schaduw van de in verval verkerende maatschappij voorbereiden op de eindstrijd. Sorel vergelijkt de strijd van de syndicalisten meermaals met die van de vroege Christenen, die zich ondergronds in een heroïsch gevecht tegen de decadentie van het Romeinse rijk moesten ontplooiën. De vroege Christenen konden zich handhaven tegenover de repressie en de morele perversie door de absolute overtuiging dat er een eind aan het rijk van het Kwade zou komen. Dit is wat Sorel noemt de mythe van een sociale beweging: hoop op Verlossing.

Hij komt in de *Réflexions* tot een catastrofale visie, waarvan hij eerder in zijn kritiek op de orthodoxe marxisten had vastgesteld, dat die kon leiden tot een nieuwe Jacobijnse Terreur.

‘(. . .) nos mythes actuels conduisent les hommes à se préparer à un combat pour détruire ce qui existe.’ (. . .) ‘dans la ruine totale des institutions et des mœurs il reste quelque chose de puissant, de neuf et d’intact, c’est ce qui constitue, à proprement parler, l’âme du prolétariat révolutionnaire (. . .).’ (idem: 46, 388)

Maar het doet er niet toe of de eindstrijd effectief plaats grijpt. De apocalyps moet net als de openbaring van Johannes slechts symbolische en geen politiek-strategische waarde toegekend worden. Het is Sorel te doen om het scheppen van een radicale morele vernieuwing, ‘créer un homme nouveau, en vue de briser les cadres historiques qui nous enserrant’ (idem: 42), die een nieuw tijdperk van ‘Grandeur’ zal inluiden, een ‘ricorso’ zoals Vico dat in zijn cyclische geschiedopvatting noemde, een ‘Umwertung aller Werte’ (Nietzsche).

Het gevaar van het populisme

Als alternatief voor de utopie presenteerde Sorel in de periode 1904-1908 een populistische mythologie. Sorels fascinatie voor grote sociale bewegingen in de geschiedenis leidde ertoe dat zijn 'verstehende' methode onvoldoende door-dacht was; 'Sorel is torn between a confusion of descriptive and prospective elements.'¹⁵ We kunnen ons afvragen of het geen illusie is om terug te willen naar een mythische niet-reflexieve taal; is niet juist het antieke Griekse onderscheid tussen mythos en logos zelf het kenmerkende produkt van de overwinning van de rede op de mythologie?¹⁶

De romantisering van het volkse, het afwijzen van elke intellectuele reflectie en ieder universalisme biedt geen afweer tegen vooroordelen die onder 'het volk' leven of tegen de excessen van het particularisme. In 'La moralité de la violence', een hoofdstuk in de *Réflexions*, ondersteunt Sorel zijn pleidooi voor de heilsame werking van revolterend geweld met voorbeelden van volkse gewelddadigheid met een positieve morele strekking: een 'comité de vigilance' in New Orleans tegen de maffia, 'la loi de lynch' in Denver tegen criminelen die door de onmachtige Amerikaanse justitie niet vervolgd werden, vendetta op Corsica etcetera. Dit zijn allemaal door de legaal-rationele orde verdrongen volkspraktijken die mét hun excessen regelmatig terugkeren.

Voor Sorel staat de mythe in het teken van het versterken van de moraal. Hij beoogt niet dat de mensen een heroïsche moraal zouden hebben opdat ze de revolutie kunnen realiseren, maar dat ze (voor de revolutie of ergens anders voor) strijden om groots en verheven te zijn. Er zijn echter weinig mythes die blijvend een dergelijk effect teweegbrengen. Dit verklaart Sorels wisselende sympathieën, van Dreyfusard-democraat naar revolutionair syndicalist, via monarchisme en banden met de Action Française naar verdediger van Lenin en de Sovjet-raden. Telkens als bleek dat de 'Grandeur' van deze bewegingen verzandde, zwenkte Sorel ervan weg. Hij dacht dat een zuivere moraal een sociale beweging voor de door Weber en Michels gesignaleerde sociologische mechanismes van respectievelijk 'routinisering van het charisma' en 'de ijzeren wet van de oligarchisering' immuun zou maken. In dit opzicht was Sorel te optimistisch, en waren zijn *Réflexions sur la violence* de bijna rancuneuze uitdrukking van een ontgoocheld optimisme en niet van het filosofisch pessimisme waar hij zelf voor opteerde.

Het gevaar van het populistische karakter van Sorels mythe blijkt het duidelijkst uit het volledige irrationele van de inhoud van dit begrip. Het soevereine oordeel van de elite van strijders te velde over de effectiviteit van de mythe kan onttaarden in cynische manipulatie door mytheproducenten. Het voluntaristische 'vouloir = pouvoir' impliceert in de handen van cynici een opstelling als

‘wat kan dat mag’ en absolute willekeur. Sorels credo ‘de beweging is alles en het doel is niets’ verwordt zo in het beslissende van de daad. De middelen worden bij Sorel niet afgemeten aan een doel. De aanval op de democratie heeft bij de Sorel van de *Réflexions* geen constructief alternatief. Wat resteert is een absolutistische ethiek. Een moraal die heldhaftige waarde ontleent aan de gewelddadige strijd als zodanig eindigt in despotisme.

Goriely, auteur van één van de beste overzichtswerken van het oeuvre van Sorel drukt het treffend uit:

‘Toutes ces critiques de Sorel sont loin de manquer de justesse ni de finesse, mais elle rendent possible une exploitation suspecte et abusive de tous les extrémismes, par leur négation sommaire d’un certain humanitarisme, que double une réflexion générale sur le mythe et la violence.’¹⁷

De mythe in de revisie

Als het vuur van de syndicalistische beweging enigszins getemperd is komt een van zijn roes ontnuchterde Sorel in het in 1914 geschreven voorwoord tot de bundel *Matériaux d’une théorie du prolétariat* (1919) tot een zelfkritiek. Hij stelt vast dat hij onvoldoende afstand had genomen van de actualiteit en van zijn enthousiasme voor de syndicalistische beweging, hetgeen de *Réflexions* en artikelen uit dezelfde periode hadden vertroebeld. Bovendien herkent Sorel de tegenstelling tussen zijn wetenschappelijk pluralisme en de bijna religieuze mythe.

‘Je doute fort maintenant que, dans notre société si embrouillé d’intérêts hétérogènes, si occupée d’intrigues politiques, si peu attentive aux créations de l’esprit libre (l’art, la religion, la philosophie), l’agitation du monde du travail puisse être condensée, même symboliquement, sous l’ordonnance d’une synthèse propre à rendre de sérieux services.’ (*Matériaux d’une théorie du prolétariat*: 2)

Tenslotte stelt Sorel vraagtekens bij de levensvatbaarheid van de mythe zelf zolang de invloed van het scientisme nog zo sterk is. Als Sorel in 1917 schrijft:

‘Le scientisme correspond trop exactement aux besoins magiques de l’imagination populaire, pour qu’il puisse jamais disparaître (. . .)’ (*De l’utilité du pragmatisme*: 2),

moeten we concluderen dat hij weinig fiducia meer heeft in de mythe. Sorel zal dit begrip in de rest van zijn werk niet meer hanteren, hoewel hij er nergens expliciet afstand van doet. Hij zal wél tot het eind van zijn dagen blijven zoeken naar grootse bewegingen die een ethisch reveil zouden kunnen inluiden. De les die hij heeft getrokken uit zijn activistische periode is dat hij zijn politieke affiliaties is gaan scheiden van zijn intellectueel-reflectieve arbeid in de sociale filosofie. In zijn in 1917 verschenen *De l'utilité du pragmatisme* keert Sorel terug naar een nieuwe variant van het concrete rationalisme van vóór de mythe.

Besluit: de constructieve en de chaotische Sorel

Sommigen hebben Sorel geheel afgeschreven. Kolakowski typeert Sorel als iemand die van een 'scherp criticus van het rationalisme' eindigt als een 'worshipper of the great Moloch into whose jaws the blind, fanatic and jubilant mob advanced in a warlike frenzy, to its own destruction.'¹⁸ Deze kritiek is echter in hoofdzaak gebaseerd op een bepaalde fase in het werk van Sorel, namelijk de periode rond 1908 waarin hij vooral politiek-pamflettistisch werk aflevert. De waardevolle elementen, die met name in zijn sociale theorie schuilgaan, dreigen zo met het badwater te worden weggegooid.

Bruikbaar is de benadering van Jacques de Kadt, die spreekt van de 'chaotische Sorel' en de 'Sorel van de regelmaat'. De chaotische Sorel staat daarbij vóór ons als waarschuwend voorbeeld, met zijn overdrijvingen, zijn 'gruwelijk romantische nonsens' over de louterende werking van het geweld. De 'constructieve Sorel' is volgens De Kadt de man van de beheersing van de techniek, van de opbouw van de kunstmatige natuur in afgrenzing van het irrationalisme; vijand van de bluffers, de parasieten, de demagogen; waarschuwend tegen absolutisme, wrede hysterie en zelfgenoegzame platheid.¹⁹

We zouden ook kunnen zeggen: de chaotische Sorel is de politiek pamflet-tist, de man van de absolutistische ethiek, van de syndicaten als aanvallende bendes, de profeet van de naderende catastrofe. De constructieve Sorel is de man van het concreet rationalisme, criticus van de hoogmoed van het scientisme, waarschuwend tegen dogmatisme, totalitarisme en de normaliseringsdwang die uitgaat van utopisch ontwerp van een nieuwe orde; de verdediger van de multiforme sociale instituties tegen de unitaire staat.

Degenen die hetzij een 'held', hetzij een 'zondebok' zoeken, kunnen moeilijk overweg met de complexiteit in het oeuvre van Sorel en komen dan ook niet verder dan het produceren van een karikaturaal beeld. Toch zijn het juist de tegenstrijdigheden die hem boeiend maken. Want ook blijft de man ons fascineren die voortdurend zocht naar krachten in de maatschappij die in staat wa-

ren tot morele vernieuwing en die met de 'mythe', ondanks alle tekortkomingen aan Sorels toepassing van dit begrip, gewezen heeft op het belang van de passie in sociale bewegingen. Zijn pleidooi voor pluralisme tegenover de kitsch van de utopie kan tevens een tegengif zijn tegen het onheil van het populisme van de mythe. Het is ook het pluralisme dat Sorel van elke langdurige verbinding met dogmatische bewegingen of organisaties weerhield. Het leven van Georges Sorel was, in de woorden van Menno ter Braak, een 'voortdurend schipperen tussen de leuzen van de bruut en de schoolmeester.'

De werkwijze van Sorel was sterk essayistisch en commentariërend van aard. Ontegenzeggelijk is daardoor de kritische kant van zijn werk sterker ontwikkeld dan zijn alternatieven. De in zijn werk te herkennen contouren van een alternatief zijn echter niet van belang ontbloot voor de sociologie. In dit artikel is een aantal elementen naar voren gekomen. Op methodologisch gebied doen zijn concreet rationalisme en constructivisme verrassend modern aan. Zijn werk is duidelijk verwant aan recente constructivistische benaderingen in de sociale theorie.²⁰ Sorels dynamische en pluralistische maatschappijvisie die hij ontwikkelde in confrontatie met het uniformerende en statische model van de utopie en van de sociologie van Durkheim, is te beschouwen als een kritiek op het structureel-functionalisme *avant-la-lettre*. Er is gewezen op de familiegelijkenis tussen Sorel en Foucault als het gaat om de verdediging van de autonomie van lokale praktijken tegenover de interventie en disciplineren van de staat. De kritiek op de marxistische utopie en het geloof in de maakbaarheid van de maatschappij is uiterst actueel, niet alleen voor het marxisme, maar ook voor de sociologie.

Het werk van Sorel wordt in de sociologie ten onrechte genegeerd, zo moeten we concluderen. Sorel was geen geniaal denker, maar wel een bijzonder talent en oorspronkelijk criticus. Het zou zonde zijn om zijn werk, dat functioneerde als contrapunt in de beginfase van de ontwikkeling van de sociologie, te laten verkommeren in de marge van de geschiedenis van het sociale denken.

Geciteerde teksten van Georges Sorel

'L'ancienne et la nouvelle métaphysique', *L'Ere nouvelle*, 1894, mars, avril, mai, juin.

'Les théories de M. Durkheim', *Le Devenir Social*, 1895, I (1), avril, (2) mai.

'La science dans l'éducation', *Le Devenir Social*, 1896, II (2), février, (3) mars, (4) avril, (5) mai.

'L'Avenir socialiste des syndicats', *L'Humanité Nouvelle*, 1898, II (9) mars, 1 (10) avril-mai. Herdrukt in *Matériaux d'une théorie du prolétariat* (1919).

'La necessità e il fatalismo nel marxismo', *La Riforma sociale*, 1898, VIII. août. Vertaling: 'Necessity and fatalism in marxism', in John L. Stanley (ed.), *From Georges Sorel*, New York, Oxford University Press, 1976.

'Y a-t-il de l'utopie dans le marxisme?', *Revue de métaphysique et de morale*, 1899, VII, mars. Vert.: 'Is there a utopia in marxism?', in John L. Stanley, a.w.

'L'éthique du socialisme', *Revue de métaphysique et de morale*, 1899, VII, mai.

'Les polémiques pour l'interprétation du marxisme: Bernstein et Kautsky', *Revue internationale de sociologie*, 1900, VIII (4), avril; (5), mai. Vertaling: 'Polemics on the interpretation of marxism: Bernstein and Kautski', in John L. Stanley, a.w.

'Préface', in Fernand Pelloutier, *Histoire des Bourses du travail*, Paris, Schleicher, 1902.

Réflexions sur la violence, Paris, Rivière, 4e druk 1919. (Oorspr. Pages Libres, 1908).

Les Illusions du progrès, Paris, Rivière, 3e druk 1921. (Oorspr. 1908).

Matériaux d'une théorie du prolétariat, Paris, Rivière, 1919.

De l'utilité du pragmatisme, Paris, Rivière, 1921.

Noten

1. Een soortgelijke karikatuur bestaat van Nietzsche als protonazist.
2. H. Stuart Hughes, *Consciousness and Society. The reorientation of European social thought 1890-1930*. New York, 1958.
3. Zie de artikelen van Piet Nijhoff in het *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, 1980 (1), 1981 (1 en 2), 1983 (1).
4. Jacques Julliard, Actualité de Georges Sorel, in: J. Julliard et S. Sand, *Georges Sorel en son temps*. Paris, 1985, p. 16.
5. Nietzsche worstelde met hetzelfde probleem (zie noot 14).
6. Michel Foucault, *Surveiller et punir. Naissance de la prison*. Paris, 1975.
7. Michel Foucault, *Power/Knowledge. Selected interviews and other writings 1972-1977*. New York, 1980, p. 81-85.
8. In *Les illusions du progrès*, p. 264. Vgl. de geschiedopvatting van Michel Foucault, een 'locale' analyse van het 'historisch weefsel', Michel Foucault, 1980, p. 81.
9. Karl R. Popper, *De groei van kennis*. Meppel/Amsterdam, 1978, p. 241.
10. De triade 'these-antithese-synthese' herbergt in zichzelf een vooruitgangsidee. De synthese overstijgt de negatieve aspecten van zowel de these als de anti-these en bewerkstelligt 'eenheid op een hoger niveau'. (vgl. Popper, a.w., p. 218).
11. Popper noemt dit 'panlogisme': de wereld wordt door de wetten van de dialectische logica beheerst omdat rede en realiteit één zouden zijn. (Popper, a.w., p. 218).

12. John L. Stanley, *The sociology of virtue. The social and political theories of Georges Sorel*. Berkeley, 1981, p. 96-99.
13. Piet Nijhoff, Georges Sorel et Émile Durkheim: convergences et divergences, 1894-1899, in J. Julliard et S. Sand, a.w., p. 278.
14. Nietzsche stelt dat de versteende wereld van de 'Turmbau der Wissenschaft', de 'logos', te vrezen vijanden heeft: 'Jener Metapherbildung, jener Fundamentaltrieb des Menschen (ist) in Wahrheit kaum bezwungen und kaum gebändigt. Er sucht sich ein neues Flußbett und findet es im *Mythus* und überhaupt in der *Kunst*.' (F. Nietzsche, *Über Wahrheit und Lüge im außermoralischen Sinn*, Nietzsche, *Werke*, III (Hrg. Karl Schlechta) 1984: 1027).
15. Irving Louis Horowitz, *Radicalism and the revolt against reason. The social theories of Georges Sorel*. London, 1961, p. 162.
16. Georges Goriely, *Le pluralisme dramatique de Georges Sorel*. Paris, 1962, p. 202.
17. Georges Goriely, a.w., p. 216.
18. Leszek Kołakowski, *Main currents in marxism*, Volume 2, Oxford, 1978, p. 174.
19. Jacques de Kadt, *Georges Sorel. Het einde van een mythe*. Amsterdam, 1938, p. 186-188.
20. Karin Knorr-Cetina, *The manufacture of knowledge. An essay on the constructivist and contextual nature of science*. Oxford, 1981: K. Knorr-Cetina, The micro-sociological challenge of macro-sociology: towards a reconstruction of social theory and methodology, in: K. Knorr-Cetina en A.V. Cicourel, *Advances in social theory and methodology*. Boston, 1981.